

KICHIK SINTAKSISDA IMPLITSITLIK VA PRESUPPOZITSIYA HODISALARINING LINGVISTIK TAHLILI

Nafasova Yulduz Shuxratovna

Samarqand Zarmed Universiteti, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

E-mail: yulduzdevelopment@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada kichik sintaksis doirasida implitsitlik va presuppozitsiya hodisalarining lingvistik mohiyati, ularning o‘zaro munosabati hamda matn va nutqdagi funksional xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda kichik sintaktik birliklarning semantik va pragmatik imkoniyatlari yoritilib, implitsit ma‘no yuzaga kelishining mexanizmlari hamda presuppozitsiyaning kommunikativ vazifalari ochib beriladi. Shuningdek, ushbu hodisalarning zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rni va lingvistik modellashtirish imkoniyatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: kichik sintaksis, implitsitlik, presuppozitsiya, pragmatika, semantika, sintaktik birlik, kommunikatsiya, matn, nutq.

Аннотация. В данной статье анализируются лингвистическая сущность имплицитности и presupпозиции в рамках малого синтаксиса, их взаимосвязь, а также функциональные особенности в тексте и речи. В исследовании раскрываются семантические и прагматические возможности малых синтаксических единиц, механизмы формирования имплицитного значения и коммуникативные функции presupпозиции. Кроме того, рассматриваются место данных явлений в современной лингвистике и возможности их лингвистического моделирования.

Ключевые слова: малый синтаксис, имплицитность, presupпозиция, прагматика, семантика, синтаксическая единица, коммуникация, текст, речь

Abstract. This article examines the linguistic nature of implicitity and presupposition within the framework of minor syntax, their interrelation, and their functional features in text and speech. The study highlights the semantic and pragmatic potential of minor syntactic units, reveals the mechanisms of implicit meaning formation, and explains the communicative functions of presupposition.

Furthermore, the role of these phenomena in modern linguistics and the possibilities of their linguistic modeling are analyzed.

Key words: *minor syntax, implicity, presupposition, pragmatics, semantics, syntactic unit, communication, text, speech.*

Kirish

Bugungi kunda tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlarida sintaktik birliklarning faqat grammatik tuzilishi emas, balki ularning semantik va pragmatik imkoniyatlarini tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, kichik sintaksis doirasida implitsitlik va presuppozitsiya hodisalarining o‘rganilishi kommunikativ jarayonning yashirin qatlamlarini ochib berishda muhim omil hisoblanadi. Chunki inson nutqi har doim ham ochiq ifodalangan ma‘nolar bilan cheklanmaydi. Nutq jarayonida yashirin ma‘no, oldindan ma‘lum axborot va kontekstual bog‘lanishlar muhim rol o‘ynaydi.

Tilning pragmatik tabiati shuni ko‘rsatadiki, kommunikatsiya davomida axborotning ma‘lum qismi bevosita ifodalanadi, qolgan qismi esa implitsit shaklda anglashiladi. Ana shu yashirin ma‘no qatlamlari implitsitlik va presuppozitsiya hodisalari orqali yuzaga chiqadi. Ayniqsa, kichik sintaktik birliklarda mazmunning ixcham ifodalanishi ushbu hodisalarining faol qo‘llanishiga sabab bo‘ladi.

Kichik sintaksis tilshunoslikning nisbatan yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, sintaktik birliklarning minimal shakllarini hamda ularning funksional imkoniyatlarini o‘rganadi. Ushbu birliklarda yashirin ma‘no ko‘pincha kontekst, kommunikativ vaziyat va presuppozitsiya asosida shakllanadi. Shu jihatdan implitsitlik va presuppozitsiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq lingvistik hodisalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o‘zbek tilshunosligida implitsitlik va presuppozitsiya masalalari alohida tadqiq etilgan bo‘lsa-da, ularning kichik sintaksis bilan bog‘liq jihatlari kompleks tarzda yetarli darajada o‘rganilmagan. Shu sababli ushbu maqolada kichik sintaksis doirasida implitsit ma‘no va presuppozitsiyaning o‘zaro munosabati, funksional xususiyatlari hamda kommunikativ vazifalari tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi kichik sintaktik birliklarda implitsitlik va presuppozitsiya hodisalarining lingvistik mohiyatini ochib berish hamda ularning o‘zaro bog‘liqligini ilmiy asoslashdan iborat.

Kichik sintaksis tushunchasi va uning lingvistik talqini. Sintaksis til tizimining muhim sathlaridan biri bo‘lib, gap va gap bo‘laklari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganadi. Zamonaviy tilshunoslikda sintaktik birliklarning kommunikativ imkoniyatlarini chuqurroq tadqiq etish ehtiyoji “kichik sintaksis” tushunchasining shakllanishiga olib keldi. Kichik sintaksis sintaktik birliklarning minimal shakllari hamda ularning semantik-pragmatik imkoniyatlarini o‘rganishga xizmat qiladi.

Mazkur yo‘nalishda qisqa sintaktik konstruksiyalar, elliptik birliklar, fragment gaplar va dialogik shakllar alohida ahamiyatga ega. Chunki bunday birliklar ko‘pincha minimal til vositalari orqali katta hajmdagi axborotni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Masalan, “Keldingmi?”, “Ha”, “Bugun-chi?” kabi qisqa shakllar grammatik jihatdan to‘liq gap bo‘lmas-da, kommunikativ jihatdan mukammal ma’no anglatadi. Ushbu birliklarda asosiy ma’no kontekst orqali tiklanadi. Bu esa kichik sintaksisning pragmatik tabiatini ko‘rsatadi.

Kichik sintaktik birliklarning mazmuniy to‘liqligi ko‘pincha implitsit ma’no va presuppozitsiya bilan bog‘liq holda shakllanadi. Demak, ushbu hodisalarni o‘rganish kichik sintaksis mohiyatini to‘liq anglash imkonini beradi.

Implitsitlik hodisasining mohiyati va lingvistik xususiyatlari. Implitsitlik til orqali bevosita ifodalanmagan, biroq kontekst va kommunikativ vaziyat asosida anglashiladigan yashirin ma’nolar tizimidir. Ushbu hodisa tilning iqtisodiylik tamoyili bilan bog‘liq bo‘lib, ortiqcha takrorlarning oldini olishga xizmat qiladi. Implitsit ma’no nutq jarayonida turli vositalar orqali yuzaga chiqadi. Jumladan, ellipsis, intonatsiya, metafora, semantik assotsiatsiyalar va pragmatik omillar implitsitlikning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, “Havo sovuq ekan” jumlasida muayyan vaziyatda “Derazani yop” yoki “Issiqroq kiyim kiy” kabi yashirin ma’nolarni anglatishi mumkin. Bunday hollarda ma’no grammatik shakl orqali emas, balki kommunikativ vaziyat asosida anglashiladi. Implitsitlik ayniqsa kichik sintaktik birliklarda faol namoyon bo‘ladi. Chunki minimal shakldagi birliklarda ko‘pincha gapning ayrim komponentlari tushirib qoldiriladi va yashirin ma’no kontekst asosida tiklanadi.

Tilshunoslikda implitsitlikning quyidagi turlari ajratiladi:

- semantik implitsitlik;
- pragmatik implitsitlik;

- kontekstual implitsitlik.

Semantik implitsitlik til birligining ichki mazmunidan kelib chiqsa, pragmatik implitsitlik nutq vaziyati bilan bog‘liq holda yuzaga keladi. Kontekstual implitsitlik esa matnning umumiy mazmuni asosida anglashiladi. Shu jihatdan implitsitlik kommunikativ jarayonning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, nutqning ta’sirchanligi va ixchamligini ta’minlaydi.

Presuppozitsiya hodisasi va uning kommunikativ mohiyati. Presuppozitsiya pragmatikaning muhim kategoriyalaridan biri bo‘lib, nutq jarayonida oldindan ma’lum deb qabul qilinadigan axborotni anglatadi. Ushbu hodisa kommunikatsiya samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Masalan, “Ali chekishni tashladi” jumlasida “Ali avval chekar edi” degan axborot presuppozitsiya qilinadi. Demak, gapning to‘liq mazmunini anglash uchun suhbatdosh ma’lum oldingi bilimga ega bo‘lishi kerak. Presuppozitsiya ko‘pincha implitsit ma’noning yuzaga chiqishida asosiy vosita vazifasini bajaradi. Chunki yashirin ma’no ko‘pincha oldindan mavjud bilimlar asosida anglashiladi. Tilshunoslikda presuppozitsiyaning bir necha turlari mavjud:

- ekzistensial presuppozitsiya;
- faktiv presuppozitsiya;
- leksik presuppozitsiya;
- strukturaviy presuppozitsiya.

Kichik sintaktik birliklarda presuppozitsiya ayniqsa faol qo‘llanadi. Chunki qisqa shakldagi nutq birliklari ko‘pincha oldindan ma’lum axborotga tayangan holda shakllanadi. Masalan, “Yana kech qolding” jumlasida suhbatdoshning ilgari ham kech qolganligi presuppozitsiya qilinadi. Bu yerda yashirin axborot ochiq ifodalanmagan bo‘lsa-da, nutq mazmunining muhim qismi hisoblanadi.

Presuppozitsiya kichik sintaksisda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- axborotni ixchamlashtirish;
- yashirin ma’noni yuzaga chiqarish;
- kommunikativ ta’sirchanlikni oshirish;
- matnning semantik yaxlitligini ta’minlash.

Implitsitlik va presuppozitsiyaning o‘zaro munosabati. Implitsitlik va presuppozitsiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq lingvistik hodisalardir. Har ikkisi ham yashirin ma’no bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning mohiyatida muayyan farqlar mavjud. Implitsitlik kengroq tushuncha bo‘lib, bevosita ifodalanmagan barcha

ma'nolarni qamrab oladi. Presuppozitsiya esa oldindan mavjud bilimlarga asoslangan yashirin axborotdir. Ularning o'xshash jihatlari quyidagilardan iborat:

- kontekstga bog'liqlik;
- pragmatik xarakter;
- yashirin ma'noga asoslanish;
- kommunikativ iqtisodiylikni ta'minlash.

Farqli jihati shundaki, implitsitlik ko'proq nutq vaziyati orqali shakllansa, presuppozitsiya oldindan mavjud bilim fondiga tayangan holda yuzaga chiqadi. Kichik sintaksisda ushbu hodisalar birgalikda faoliyat yuritadi. Minimal sintaktik birliklarning mazmuniy to'liqligi ko'pincha implitsit ma'no va presuppozitsiyaning o'zaro uyg'unligi asosida shakllanadi. Masalan, “Sen ham keldingmi?” jumlasida boshqa kishilarning ham kelgani presuppozitsiya qilinadi. Shu bilan birga, intonatsiya va kommunikativ vaziyatga qarab turli implitsit ma'nolar ham yuzaga kelishi mumkin. Demak, implitsitlik va presuppozitsiya kommunikativ jarayonning yashirin semantik qatlamlarini shakllantiruvchi asosiy vositalardir.

Kichik sintaksisda implitsitlik va presuppozitsiyaning zamonaviy talqini.

Bugungi kunda implitsitlik va presuppozitsiya hodisalari nafaqat nazariy tilshunoslikda, balki kompyuter lingvistikasi, diskurs tahlili va sun'iy intellekt yo'nalishlarida ham faol tadqiq qilinmoqda. Tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarida yashirin ma'noni aniqlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki inson nutqining katta qismi implitsit shaklda ifodalanadi. Kichik sintaktik birliklarni lingvistik modellashtirish orqali avtomatik tarjima, dialog tizimlari va matn tahlili dasturlarining samaradorligini oshirish mumkin. Presuppozitsiyani modellashtirish esa sun'iy intellekt tizimlariga inson tafakkuriga xos mantiqiy bog'lanishlarni tushunish imkonini beradi. Bu esa zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, internet kommunikatsiyasi va ijtimoiy tarmoqlarda qisqa sintaktik birliklarning keng qo'llanilishi implitsitlik va presuppozitsiya hodisalarining amaliy ahamiyatini yanada oshirmoqda.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kichik sintaksis zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, minimal sintaktik birliklarning semantik va pragmatik imkoniyatlarini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Kichik sintaktik birliklarda implitsitlik va presuppozitsiya hodisalari faol namoyon bo'lib, nutqning ixchamligi hamda kommunikativ ta'sirchanligini ta'minlaydi.

Implitsitlik yashirin ma’noni ifodalash vositasi sifatida xizmat qilsa, presuppozitsiya ushbu yashirin ma’noni anglash uchun zarur bo‘lgan oldingi bilimlar tizimini tashkil etadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, implitsitlik va presuppozitsiya bir-biri bilan uzviy bog‘liq hodisalar bo‘lib, kichik sintaktik birliklarning mazmuniy yaxlitligini shakllantiradi. Ayniqsa, dialogik nutq, badiiy matn va publitsistik uslubda ushbu hodisalarning funksional imkoniyatlari keng namoyon bo‘ladi. Shuningdek, implitsitlik va presuppozitsiyani lingvistik modellashtirish zamonaviy kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etishi aniqlandi. Umuman olganda, kichik sintaksisda implitsitlik va presuppozitsiya hodisalarini kompleks o‘rganish tilning yashirin semantik imkoniyatlarini chuqurroq anglashga hamda kommunikativ jarayonlarning lingvistik mohiyatini yoritishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nurmonov A. *Lingvistik pragmatika asoslari*. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Mahmudov N. *O‘zbek tilining nazariy grammatikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
3. Safarov Sh. *Pragmatika*. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019.
4. Levinson S. *Pragmatics*. – Cambridge University Press, 1983.
5. Yule G. *Pragmatics*. – Oxford University Press, 1996.
6. Grice H.P. *Logic and Conversation*. – New York, 1975.
7. Saussure F. *Course in General Linguistics*. – London, 1986.
8. Chomsky N. *Syntactic Structures*. – Hague, 1957.
1. Crystal D. *Linguistics*. – London, 2008.
2. Hakimov M. *Zamonaviy o‘zbek tilida sintaktik munosabatlar*. – Toshkent, 2020.

Research Science and
Innovation House

